

**У чужому домі. Травма
вимушеного переміщення:
шлях до розуміння і одужання**

Про книгу

З науковою точністю та чутливістю Ренос Пападопулос досліджує досвід людей, які змушені залишити свої домівки у пошуках безпеки. У цій книжці він кидає виклик усім стереотипам про вимушене переміщення і відтворює його історичний та культурний контексти. Опираючись на людський досвід, автор занурюється у ключові поняття теми: дім, ідентичність, ностальгійна дезорієнтація, травма тощо. Завершує книгу Пападопулос практичними порадами для тих, хто працює із вимушено переміщеними особами, або сам опинився у цих непростих умовах.

The background of the cover features dark silhouettes of several people's heads and shoulders, looking towards the right. In the center-right, a small, glowing white house icon with a gabled roof and two windows is visible, set against a dark, textured circular glow. The overall color palette is dark blue and black with a few white specks.

*Переклали
Наталія Яцюк
Інна Бодак*

Ренос Пападопулос

У чужому домі

Травма вимушеного переміщення:
шлях до розуміння і одужання

У чужому домі

Renos K. Papadopoulos

Involuntary Dislocation

Home, Trauma, Resilience, and
Adversity-Activated Development

Routledge
London · New York
2021

Ренос Пападопулос

У чужому домі

Травма вимушеного переміщення:
шлях до розуміння і одужання

Переклали з англійської
Інна Бодак (частина II)
і Наталія Яцюк (частини I, III)

Лабораторія
Київ
2023

УДК 94/314.15
П17

Пападопулос Ренос

П17 У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання / пер. з англ. Інна Бодак і Наталія Яцюк. — К. : Лабораторія, 2023. — 416 с.

ISBN 978-617-8203-36-8 (м'яка обкладинка) ISBN 978-617-8203-38-2 (аудіокнига)
ISBN 978-617-8203-37-5 (електронне видання)

Біженці — хронічна проблема сучасного світу, а відколи Росія напала на Україну, це прямо зачепило й нас. Сотні тисяч людей змушені були залишити рідний дім, і багато хто вже ніколи не повернеться, бо дому немає — війна його знищила. Ця книжка структурує психологічно складний досвід і допомагає його пережити.

«У чужому домі» — це путівник для психологів, які працюють із травмою біженства. Ренос Пападопулос розглядає проблему в психологічній, мовній, культурній та історичній площині. Працює з темами дезорієнтації, ностальгії за втраченим, самоідентифікації в нових стресових обставинах.

Це не репортаж і не художнє переосмислення травматичного досвіду. У книжки є чітка мета — структурувати досвід біженства, щоб полегшити інтеграцію вимушених переселенців у нові суспільства. А ще пояснити їхні почуття іншим людям.

УДК 94/314.15

Перекладено за виданням: Renos K. Papadopoulos. *Involuntary Dislocation. Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development* (London, New York: Routledge, 2021; ISBN 978-0-415-68277-0). Примітки до українського видання цієї книжки подано онлайн на сайті видавництва: https://laboratoria.pro/files/files_to_download/1665643362-papadopinvoluntary60x90prim.pdf.

Літературна редакторка *Олена Яценю*. Коректорка *Алла Кравченко*. Верстальниця *Олена Білохвост*. Технічний редактор *Микола Климук*. Художня редакторка *Оксана Гаджій*. Дизайн обкладинки *АбоАбо*. Завредакції *Катерина Малько*. Відповідальний за випуск *Антон Мартинов*.

Підписано до друку 27.10.2022. Формат 60×90^{1/16}. Друк офсетний. Тираж 4000 прим. Замовлення № К-0078. Надруковано в незламній Україні видавництвом «Лабораторія» у поліграфічній фірмі «коло», вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100. Свідоцтво дк № 498 від 20.06.2001. Термін придатності необмежений.

тов «Лабораторія», пр. Степана Бандери, 6, м. Київ, Україна, 04073.
тел. (097) 975-52-23, info@laboratoria.pro. Свідоцтво дк № 7100 від 14.07.2020.
Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/28536 від 17.12.2020.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-8203-36-8 (м'яка обкладинка)
ISBN 978-617-8203-37-5 (електронне видання)
ISBN 978-617-8203-38-2 (аудіокнига)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2021 by Renos K. Papadopoulos
© Наталія Яцюк, Інна Бодак,
пер. з англ., 2022
© тов «Лабораторія», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2023

Зміст

[Від автора](#)

[Передмова](#)

[Вступ](#)

Частина I. КОНТЕКСТ — ПРОЛЕГОМЕНИ

1. Епістемологічний цикл

2. Вимушене переміщення
3. Історичні й мовні міркування
4. Суспільні трагедії й поліморфна безпорадність

Частина II. КЛЮЧОВІ ТЕМИ

5. Дім
6. Ідентичність
7. Ностальгічна дезорієнтація
8. Жертва
9. Травма

Частина III. ВЗАЄМОДІЯ З ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

10. Випробування вимушеного переміщення

Епілог. Синергетична терапевтична комплексність і терапевтичний ефект

Примітки

Від автора

Ця книжка не належить повною мірою до жодної з традиційних категорій робіт, що стосуються тих, хто проти волі покидає рідний дім у пошуках безпечнішого життя деінде. Вона поєднує в собі низку підходів, жанрів, дисциплін та абсолютно нових ідей зі створення унікальної моделі для вивчення важливих явищ, пов'язаних із реаліями особливого досвіду, який я називаю вимушеним переміщенням.

Ця концептуальна модель є результатом моїх спроб систематизувати цінну інформацію, накопичену в результаті виконання численних завдань у цій сфері протягом майже пів століття. Сюди входить терапевтична робота з вимушено переміщеними особами, родинами й громадами, а також із тими, хто дбає про їхні потреби; нагляд і консультування фахівців-практиків та керівників відповідних організацій і служб; робота в цій галузі протягом надзвичайних ситуацій та у «звичайний» час; здійснення дослідницьких проєктів; написання висновків медико-психологічного обстеження осіб, що шукають притулку; розроблення та викладання академічних курсів і практичне навчання фахівців у відповідних галузях; керівництво науково-дослідницькими проєктами студентів та аспірантів; написання й видання творів тощо. Усі ці напрями діяльності підсилювали один одного й поглиблювали загальне розуміння складних аспектів відповідних явищ. Саме тому ця книжка являє собою поєднання підходів «від практики до теорії» та «від теорії до практики». Метод, розроблений завдяки всій цій роботі, — це кластер аналітичних висновків і концептуалізацій, які складно вводити й розглядати окремо в одній книжці, оскільки вони тісно пов'язані між собою.

Розкрити багатогранний і багаторівневий характер вимушеного переміщення нелегко не лише з огляду на складність цього завдання, а й тому, що через поширені суспільні й навіть фахові дискурси про відповідні явища, які здебільшого спираються на спрощені поняття, важко пояснити начебто відомі явища абсолютно невідомими способами. Тому ця книжка неминуче містить певні повтори, що дає змогу в якнайпоєднованіший спосіб поєднати всі теми й аргументи.

На мою думку, читача чекають тут не лише труднощі, а й несподівані радощі. Щоб розкрити складні аспекти розглянутих питань, мені довелося використати відносно невідомі нові терміни. Спочатку це може викликати збентеження, поки читач не осмислить нових перспектив, які відкриватимуться перед ним, знову знайомлячи його з нібито відомими явищами. Я можу зрозуміти також нетерпіння читача, який спробує зарахувати мою роботу до певної школи думки чи психотерапевтичної ідеології. Однак ця книжка не належить до жодного впізнаваного напрямку. Вона намагається ставити прості й розсудливі запитання стосовно природи процесів та явищ, які формують досвід вимушеного переміщення. Крім того, вона не пропагує жодного конкретного методу, проте залишається відданою розробленню концептуальної моделі, яку можна творчо застосовувати в кожній конкретній ситуації зі своїми особливостями.

Розділи нерівномірні за довжиною, змістом і стилем написання, оскільки різні теми розглянуто під різними кутами. Мета книжки полягає не в тому, щоб показати цілісну загальну картину, а в тому, щоби створити цілісний кластер нових підходів. Значна частка наведених матеріалів була частиною моїх попередніх публікацій або навчальних семінарів і тренінгів, які я проводив протягом багатьох років. Утім, більшість із них додатково опрацьовано з метою формування оновленої концептуальної моделі, яку я представляю в цій книжці.

Ця робота має бути корисною не лише для науковців, дослідників і фахівців-практиків (зокрема, психотерапевтів) у

галузі вимушеного переміщення (у широкому сенсі), а й для всіх, у кого виникають проблеми під впливом таких подій, переживань, політики, дій та бездіяльності, а також унаслідок реакції на все це з боку окремих осіб, груп людей і суспільства загалом.

Неможливо висловити подяку всім тим людям, які зробили безпосередній чи опосередкований внесок у розвиток мого мислення й підходу до роботи в цій галузі, а також у завершення книжки в її остаточному вигляді. Утім, я хочу назвати деякого з них, хоча заздалегідь перепрошую за будь-які серйозні упущення. Я щиро вдячний таким людям: Клейтосу (†) і Павліні (†) Пападопулосам, Персі (†) й Кларі (†) Гершоловіцам, Ніносові Кутасу (†), Нікосові Папасу (†), Андреасові Кутасу (†), Теодорі Джордж, Панайотісові Персіанісу, Панайотісові Клірідісу, Яннісові Тарнанідісу, Зденці Фантловій, Франкові Реріхту та Каті Пеппер, Алі (†) та Морін Ель-Гаді, Тоні Міші, Джудіт Фарбі, Кайрі Джеймсу, Христині Філіппеос та Нікодемосові Пінто, Антісові Родітісу, Кіріякосові Паттікісу, Марії Петрідісу, Петарові (†) та Єлені (†) Кодзасам, Слободанові Лацичу, Наді Ігнатович (†), Васко Попі (†), Невені Каловській Герцог, Арнольдіві (†) та Керол Абрамовіцам, Греміві Саайману, Вірі Бурманн (†), Фредові Плауту (†), Нікосові Гіонакісу, Аміні Москофф, Влассісові Томарасу та Валерії Поміні, Девідові Александеру, Романо Мадері, Мохаммедові Касільбашу, Ані Любінкович, Анджеліні Ялонен, Зухурі Махамед, Гомерові Мавромматісу, Реббісові Джеффрі Ньюману та Джонатанові Маґоне (за численні кваліфіковані поради стосовно галуту), Елізабет Бельфіоре (за численні кваліфіковані поради стосовно Арістотеля). Особливої подяки заслуговують також викладачі й колеги з кафедр психології Белґрадського й Кейптаунського університетів, колеги з Міжнародної організації з питань міграції (особливо Ліно Лосі та Ґульєльмо Скініна), денного центру «Вавилон», освітнього центру «Нова земля» (Terrenuove), видання Etnopsicologia Analitica (зокрема, Стефано Карта, Паола Ланті та Антонелло д'Еліа), благодійного фонду JUCONI (особливо Елісон Лейн (†),

Ізабель Кровлі та Гелена Віґард), Ради у справах біженців (Велика Британія), Жіночого університету ANFAD, Фонду Раджива Ганді, Міжнародної асоціації аналітичної психології, благодійної організації «Свобода від катувань» (Freedom from Torture), проєкту «Безпечна земля» (Safe Ground), Фонду Джона Темплтона (особливо Мері Енн Меєрс), Фондів «Відкрите суспільство», Антіохійського будинку навчання, проєкту «Мексика», а також усі співробітники парафіяльної школи Святого Іоанна та Центру Арво Пярта. Особливо вдячний дивовижним хірургам-консультантам Національної служби охорони здоров'я, панові Полу Кеткарту та панові Радживу Амерсі, які надзвичайно компетентно лікували мене у скрутні часи.

Безмежно вдячний усім своїм колегам із країн, у яких я працював, як-от з Австралії, Бельгії, Боснії, Вірменії, Гаїті, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Єгипту, Ємену, Йорданії, Ізраїлю, Індії, Ірландії, Італії, Канади, Кенії, Кіпру, Колумбії, Косова, Коста-Ріки, Лівану, Лівії, Мальти, Мексики, Нідерландів, Німеччини, Південної Африки, Південної Кореї, Північної Македонії, Польщі, Росії, Сальвадору, Сербії, Сирії, Словенії, США, Судану, Сьєрра-Леоне, Танзанії, Туреччини, України, Фінляндії, Хорватії, Швейцарії, Швеції та Японії.

Висловлюю особливу подяку колегам із Тавістокської клініки (колишнім і нинішнім) та з Ессекського університету, зокрема з кафедри психосоціальних і психоаналітичних досліджень (особливої подяки заслуговують Зібіа Альфред Локтар, Метт Ффіч, Кріс Ніколсон і Деббі Стюарт).

Я вдячний також редакторкам видавництва Routledge Сюзанні Фрірсон та Алексіс О'Браєн за значну підтримку й настанови, а також Умамахешварі Челадураї за ефективну допомогу.

Здійснити цей проєкт було б неможливо без багатого й повчального досвіду взаємодії з усіма вимушено переміщеними особами, з якими я працював, а також із тими, хто дбав про них за різних обставин. Моя особлива подяка всім цим людям.

Вдячний також своїм клієнтам, пацієнтам та аналізандам, а ще студентам, які вивчають академічні курси або з якими я взаємодіяв за інших обставин, за все, чого вони мене навчили.

Дуже дякую всім людям, які щедро поділилися схвальними відгуками, особливо з огляду на стислі терміни. Я вдячний Жозе Кравейро, який створив зображення обкладинки цієї книжки, що містить малюнок моєї онуки Ейріні. Безмежно вдячний П'єрулі Крунич, Алі Дельбурґо й Ользі Маркулідес за ретельну, старанну й надзвичайну роботу з редагування моїх записів, Елені Петріді — за допомогу з посиланнями, а також професоркам Бруні Сеу та Васії Цакірі, які надзвичайно ретельно й фахово рецензували остаточний варіант рукопису для видавництва Routledge, давши поради щодо покращень. Безумовно, я несу повну відповідальність за будь-які помилки й недоліки цієї книжки.

Мої рідні, дружина, діти й онуки завжди були для мене джерелом сили, тож, мабуть, я не зможу віддячити їм повною мірою за неослабну любов і підтримку протягом цього тривалого проєкту. На завершення хочу висловити вдячність особливим друзям з Ессекського університету за їхню підтримку.

*Ренос Пападопулос
Ессекський університет*

Передмова

У засобах масової інформації постійно з'являються новини й дискусії стосовно біженців і шукачів притулку, що зумовлюють бурхливі суперечки. «Криза біженців», або «нашестья», як її дошкульно, але навряд чи коректно, назвали в британському уряді торі⁽¹⁾, — викликає сильну емоційну реакцію.

Схоже на те, що нині у Сполученому Королівстві існують дві основні репрезентації біженців, наповнені великою емоційною значущістю.

Одна репрезентація, яку запропонував уряд торі й підтримала преса правого спрямування, зображає біженців як жебраків, що виснажують ресурси Великої Британії в галузі охорони здоров'я, житлового будівництва й освіти. З огляду на це біженців зневажають і позиціонують як загрозу, яку потрібно тримати від нас якнайдалі. Остання і вкрай суперечлива пропозиція службовців міністерства внутрішніх справ та уряду полягає в тому, щоб побудувати табори для утримання шукачів притулку на південноатлантичних островах Вознесіння та Святої Єлени, а також у Молдові, Марокко й Папуа — Новій Гвінеї⁽²⁾. Це свідчить про прагнення очистити Британію від «скверни» біженців. Такі настрої панують серед великої частини населення Великої Британії. За даними статті в Independent за серпень 2015 року, у розпал так званої європейської кризи біженців понад 4 мільйони біженців тікали від війни й терору в Сирії. Попри це значна частина британців уважала, що їм треба заборонити перетин британських кордонів. У благодійній організації «Ісламська допомога» назвали це «драматичним посиленням жорсткості поглядів», спрямованих проти людей, які покидають рідний дім через війну. Проведене компанією YouGov опитування показало,

що, на думку 42 % британців, іноземних громадян, які шукають захисту від конфліктів чи переслідувань, не варто приймати у Великій Британії⁽³⁾.

Можливо, поділяючи ці погляди, 17 квітня 2015 року колумніст таблоїду The Sun опублікував статтю, у якій назвав мігрантів «тарганями», а невеличкі британські містечка описав як «гнійні виразки, замучені юрбами мігрантів і шукачів притулку»⁽⁴⁾. Автор статті дійшов висновку, що замість допомоги тим, хто шукає притулку в Британії, «потрібно, щоб бойові кораблі відігнали ці човни назад до їхньої країни». Ця стаття спричинила суворий осуд із боку Верховного комісара з прав людини Організації Об'єднаних Націй (ООН), який розцінив її зміст як розпалювання ненависті, расизму й ксенофобії.

Інша репрезентація, рівною мірою емоційно насичена, зображає біженців як занепалих духом і зневірених людей, що потрапили в пастку трагічних обставин. Третього вересня 2015 року на турецький берег викинуло тіло трирічного сирійського хлопчика Айлана Курді. Разом із матір'ю та п'ятирічним братиком він загинув, рятуючись від громадянської війни в Сирії. Широковідоме фото турецького офіцера, який тримає тіло Айлана на руках, болісно зображає трагічну репрезентацію біженців як безпорадних жертв. Ця світлина викликала співчуття та гнів у всьому світі.

У статті, опублікованій нещодавно в ліберальній британській газеті The Guardian⁽⁵⁾, ідеться про те, що журналісти, які пишуть про «кризу біженців», часто шукають «розповіді про страждання», що з плином часу утворюють «дедалі більше видовище масової нужденності». Тож не дивно, що коли ми думаємо про біженців, то уявляємо образи наляканих людей у переповнених човнах посеред моря.

Такі поляризовані погляди завжди є проблемою — не лише тому, що вони часто призводять до посилення жорсткості позицій, а й через те, що комплексний характер ідентичності

біженців і «багатство» їхнього життєвого досвіду втрачаються в описаних вище двовимірних репрезентаціях.

Саме людська комплексність стала темою, яку так майстерно розглядає Пападопулос у своєму *magnum opus*, ставлячи під сумнів і розкриваючи зміст численних припущень, що лежать в основі нашої «опосередкованої» реакції на «людей, які проти волі покидають рідний дім у пошуках безпечнішого життя деінде». Результатом стала чудова книжка, яка запрошує читача в захопливу подорож від міфології до психології, крізь лінгвістику й психотерапію, до нового формулювання того, що Пападопулос називає «вимушеним переміщенням». Це не просто нова назва, а й епістемологічний рефреймінг явищ переміщення, що відкриває нову галузь досліджень.

Ця книжка робить важливий внесок у різні галузі, як-от: дослідження проблем біженців, психосоціальні дослідження, психотерапію тощо.

По-перше, у книжці розглянуто питання про те, як мова формує наші уявлення й міркування стосовно різних проблем⁽⁶⁾. У нещодавній доповіді управління Верховного комісара ООН у справах біженців ідеться про значні відмінності між країнами з огляду на те, які джерела використовують журналісти (вітчизняні політики, іноземні політики, громадяни чи неурядові організації), яку мову вони застосовують, якими причинами пояснюють зростання потоків біженців та які рішення пропонують. Зокрема, у Німеччині та Швеції вживають переважно терміни «біженець» або «шукач притулку», тоді як в Італії та Великій Британії преса віддає перевагу слову «мігрант». В Іспанії поширений термін «іммігрант». У доповіді зазначено, що ці терміни мають великий вплив на зміст дискусій у кожній країні.

Пападопулос визнає, що реакція людей завжди «опосередкована», а також що «нейтральна» реакція неможлива з огляду на спірний характер самої теми. Натомість він безпосередньо й творчо розглядає поширені в суспільстві схеми, за допомогою яких ми «розшифруємо» чужі страждання,

пояснюючи терміни, що ввійшли в публічний дискурс і стали нормативними завдяки широкому вжитку. Пападопулос стверджує, що «жертва» — найпоширеніша схема, яка існує тривалий час і перетинається з історією благодійної діяльності та її колоніального походження. «Токсична амальгама поліморфної трагічної безпорадності» — так автор називає сукупний ефект цих психосоціальних процесів. У центрі уваги його проникливого аналізу — не лише спеціальні або юридичні формулювання, але і їхні конотації та приховані значення. Результатом цього ретельного аналізу стало прагнення перейти від концепції міграції до концепції вимушеного переміщення.

По-друге, книжка пропонує істинно міждисциплінарний аналіз, розглядаючи явища переміщення крізь призму психології. Психосоціальний фреймінг дає авторові змогу обійти пастки або суто соціологічного тлумачення міграції, або індивідуалістично-психологічного підходу до страждання й травми. Натомість, стверджує Пападопулос, кластер переміщення — це не лише особистісна, інтрапсихічна сутність, а й колективна, соціальна сутність. Визначення динамічного характеру онтоєкологічної невлаштованості людей як нормальної реакції на нетипові обставини особливо захопливе й доречне. За звичайних обставин вимушеного переміщення сукупність ідентичностей починає скорочуватися до однієї ідентичності, яка стає надмірно статичною та негнучкою. Цей аналітичний висновок висвітлює недоліки сучасних індивідуалістичних і медикалізованих підходів, що відокремлюють людей від історичного й культурного контексту. Натомість Пападопулос пропонує розрізняти поняття «стати жертвою обставин» і «сформувати ідентичність жертви». Ми повинні серйозно ставитися до заклику автора про відновлення низки ідентичностей біженців, щоб можна було повернути їм гідність і відновити людські права.

Саме в цьому контексті книжка вводить ідею, що «ностальгічна дезорієнтація» є спробою відновити відчуття влаштованості, повернувшись до попереднього патерна чогось знайомого.

Водночас етимологічне дослідження понять *ностос* і *ноос* повертає нас до ідеї стосовно того, що покидання рідного дому може мати трансформаційний потенціал. Автор використовує ліричні й образні формулювання: *ностос* означає повернення додому та вказує на дезорієнтовний дистрес, спричинений прагненням повернутися додому, а також на біль, зумовлений тугою за домом, тоді як *аностальгія* — це біль, спричинений браком «ностосу».

Третій і, можливо, найважливіший момент полягає в тому, що ця захоплива й глибоко інформативна книжка не лише містить новітні визначення й концептуальні моделі, а й пропонує інші способи, які дають можливість обміркувати й осмислити вимушене переміщення, відкриваючи нові горизонти значення та розширюючи соціальне уявне. Ознайомлення із цією складною й ретельно продуманою книжкою забезпечує фундаментальний епістемологічний перехід від «гедонічного» розуміння благополуччя до «евдемонічного благополуччя з особливим наголосом на значенні, трансформації та реалізації потенціалу людини»⁽⁷⁾.

Для мене як психотерапевтки особливу цінність має терапевтичний потенціал цієї книжки. «Ромб травми» та «матриця випробувань» — це особливо дієві формулювання, адже вони заохочують роботу зі значенням, що дає відчуття свободи читачеві або психотерапевту, а також знімає обмеження із суб'єктності біженця. Формування нового підходу, позначеного терміном «синергетична терапевтична комплексність», повертає агентність і властиву людям комплексність усім учасникам терапевтичної взаємодії в новому форматі.

Протягом усього життя Ренос Пападопулос розмірковує, пише й дбає про біженців. Його багатий досвід знайшов повне зображення в цій чудовій книжці, якій удалося передати зрілість і глибину властивого автору витонченого розуміння психосоціального досвіду вимушено переміщених осіб.

Пападопулос розуміє найтонші аспекти комплексного досвіду переселення. Ідеї автора сповнені співчуття й поваги, а доступний і змістовний стиль написання робить його вагомий інтелектуальний внесок легким для розуміння. З огляду на все це книжку «У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання» обов'язково мають прочитати психотерапевти, фахівці із психосоціальних питань і питань міграції, а також усі, хто прагне по-справжньому опанувати весь комплекс явищ вимушеного переміщення.

*Айрін Бруна Сеу, професорка психосоціальних досліджень і критичної психології (Беркбек, Лондонський університет);
психоаналітична психотерапевтка*

¹ Бібліографічні посилання подано в кінці книжки.

Вступ

У книжці «Невдячний біженець» Діна Наєрі пише, що вигнання зробило її матір безстрашною: «Якщо дому більше немає, навіщо боятися менших утрат?»⁽⁸⁾. Книжка «У чужому домі» розглядає явища, пов'язані з досвідом людей, які проти волі покидають рідний дім у пошуках безпечнішого життя деінде. Проникливе спостереження Наєрі передає дух кількох основних тем цієї книжки, як-от: наголосу на людському досвіді, а не на реаліях зовнішніх подій, першорядного значення рідного дому, на перший погляд парадоксальних переживань (скажімо, коли дуже страшна подія робить людину безстрашною), користі випробувань, особистого досвіду на протигагу соціальним перцепціям та очікуванням тощо. Мета книжки полягає в тому, щоби створити зовсім нову концептуальну модель, яка дасть можливість осмислити складні аспекти цих явищ, — надзвичайно своєрідну модель, що відрізняється від звичайних підходів до цієї теми. Новизна книжки зумовлена не прагненням до академічного новаторства, а швидше небайдужою критикою того, що ми вважаємо типовими й незмінними епістемологічними пастками, яких чимало в цій галузі. Річ у тому, що без ретельного вивчення й удосконалення пресупозицій, які лежать в основі концептуалізації цих явищ, ми й далі потраплятимемо в такі пастки.

З огляду на це я назвав першу частину книжки «Пролегомени» (вступні пояснення), позначивши цим терміном не виклад підготовчих чи вступних матеріалів, а закладання основи, на яку спиратимуться інші частини. «Пролегомени» містять те, що потрібно пояснити заздалегідь і без чого неможливо навіть

говорити, не можна сказати жодного слова («логосу») про основні теми.

Актуальність явищ, які розглянуто в цій книжці, трагічно очевидна. Ми постійно отримуємо новини й чуємо дискусії про потрясіння, які примушують людей покидати рідний дім. Статистика, особисті історії та політичні суперечки безупинно нагадують нам про незмінну значущість цих емоційно насичених явищ і ставлять нас у складне становище, неминуче формуючи спрощені й поляризовані погляди. Саме тому перший розділ, який ілюструє деякі із цих пасток, закладає основи належного епістемологічного опрацювання, водночас виокремлюючи сім підходів, у межах яких можна концептуалізувати ці явища.

Другий розділ обґрунтовує введення терміна «вимушене переміщення», по суті, окреслюючи нову галузь досліджень. Це обґрунтування робить особливий наголос на людському досвіді й агентності, а також пропонує створити нову класифікацію потрясінь, які спричиняють переміщення такого роду. Одна з оригінальних пропозицій стосується відмінності між «внутрішніми» та «зовнішніми» формами переміщення. Наступний розділ містить аналіз того, як говорили про різні форми вимушеного переміщення в минулому. Починаючи з оригінального етимологічного дослідження основних слів «міграція» й «ностос», цей розділ виявляє низку показових заплутаних моментів у мові, якою описували сумнозвісне вавилонське вигнання. Далі висловлено занепокоєння через неточність мови, яка домінує в цій галузі сьогодні, — «міжнародної англійської мови».

Останній розділ частини I розглядає реалії давньогрецької трагедії, спираючись переважно на головні терміни Арістотеля «страх» і «жаль», щоб порівняти їх з аналогічними спробами сучасного суспільства подолати «суспільні трагедії». Тут введено два нові поняття, які дають змогу глибше зрозуміти життєвий досвід у цій сфері: «інтеракційна матриця втручання» — цим терміном позначено кластер людей, інтерактивно залучених до

будь-якої форми суспільної трагедії, та «поліморфна безпорадність» — цей термін означає реакцію, до якої схильні люди в разі несподіваного лиха. У центрі уваги цього розділу — запобігання патологізації й навіть психологізації людських страждань.

Частина II складається із чотирьох основних тем, які відіграють вирішальну роль в осмисленні складних аспектів вимушеного переміщення. Хоча ці теми розглянуто в окремих розділах, вони тісно переплетені, як і решта тем та ідей у цій книжці. Ця частина містить оригінальний аналіз концепції, образу й справжньої сутності дому, зокрема «есенціалістського» й «конструктивістського» вимірів, а також «магічного» й архетипного бачення відповідних явищ. Цей аналіз не обмежується поясненням концепцій, а містить також ідеї для практичного застосування, як-от «картографію домашнього затишку». Поняття *відносного простору-часу* введено в контексті нового визначення дому. Оригінальне дослідження ідентичності розкриває два складники цього поняття (а саме *свідомо розпізнаваний і нерозпізнаваний мозаїчний субстрат ідентичності*), які розглянуто з огляду на зміни, зумовлені вимушеним переміщенням. *Ностальгічна дезорієнтація* — ще один оригінальний термін, яким позначено стан онтоєкологічної невлаштованості під впливом потрясінь, спричинених переміщенням (розділ 7). Далі ностальгічний складник дезорієнтації вивчено на прикладі «Одіссеї» Гомера. Тут виникає кілька нових ідей, зокрема стосовно парадоксальної сутності самого визначення «ностальгії», у якому, на відміну від інших порівнянних термінів (як-от «невралгія»), ідеться про ліки проти болю, а не про його причину.

Одним із типових прикрих наслідків низки подій протягом вимушеного переміщення є віктимізація всіх залучених сторін у різних конфігураціях. Цій темі присвячено розділ 8, де розглянуто динаміку «трикутника жертви» та проведено ще одне надзвичайно важливе розмежування: між станом тих, хто стає

«жертвою подій і обставин», і тих, у кого формується «ідентичність жертви». У результаті обговорення цієї теми запропоновано ввести термін «ромб жертви», розширивши концепцію трикутника жертви (жертва, рятівник, переслідувач) через додання *аудиторії* як активного складника стереотипних взаємодій. В останньому розділі частини II розглянуто складні аспекти травми. Методичне й оригінальне етимологічне дослідження слова «травма» виявляє подвійний характер впливу травми: вона завдає шкоди й водночас оновлює. Оскільки нині слово «травма» майже не має точного значення, у цьому розділі розглянуто дев'ять різних варіантів використання цього слова. Після короткого огляду звичайних підходів до обговорення травми наведено обґрунтування того, що сучасний дискурс про травму являє собою крок назад у розвитку психології як дисципліни.

Остання частина об'єднує всі зроблені в книжці висновки з метою формування підходу до концептуалізації й роботи з вимушено переміщеними особами, що пережили важкі випробування. Вона починається з опису послідовності етапів, які спонукають людину реагувати на випробування, акцентуючи на центральній ролі «процесів атрибуції значення». Це вказує на визначальну функцію того, як людина «читає» й «розставляє розділові знаки» в послідовності етапів випробування. Я стверджую, що панівний дискурс про травму формується сьогодні відповідно до неприйнятної «епістемологічної пунктуації», обмежуючись реакцією на випробування без аналізу подальших наслідків «травматичного досвіду». «Матриця випробувань» являє собою опис розробленої в книжці концептуальної моделі, яка допомагає кожному, хто працює з випробуваннями внаслідок вимушеного переміщення, уникнути спрощення й поляризації, перетворюючи «заплутану» комплексність у корисну «зрозумілу» комплексність. Матриця випробувань дає потерпілим змогу співпрацювати з фахівцями чи іншими помічниками, перетворюючи страждання на

трансформаційні можливості. Така співпраця не обмежується фахово визначеними психотерапевтичними ситуаціями — її можна налагодити в межах будь-якої «терапевтичної» форми взаємодії. Це і є ще одне важливе розмежування, зроблене в цій книжці: між поняттями «застосовувати психотерапію» й «мати терапевтичний ефект». Й останнє: термін «синергетична терапевтична комплексність», яким позначено цей підхід, показує його евристичну цінність як для теорії, так і для практичного застосування.

Ця книжка прямо й непрямо ставить під сумнів чимало усталених позицій стосовно вимушеного переміщення, одну з яких варто обговорити на завершення. Сучасний дискурс і практика визначають «благополуччя» в контексті «психічного здоров'я» та інших психосоціальних підходів до вимушеного переміщення. На мою думку, таке визначення (мимоволі) зображає обмежене розуміння благополуччя, яке Арістотель називав «гедонічним»⁽⁹⁾, протиставляючи його «евдемонічному» благополуччю з особливим наголосом на значенні, трансформації й реалізації потенціалу людини⁽¹⁰⁾. Безперечно, запропонований у цій книжці підхід «синергетична терапевтична комплексність» належить саме до евдемонічної категорії. Це розмежування має багато наслідків, про які читач обов'язково дізнається, вивчаючи цю книжку.

Частина I

КОНТЕКСТ —
ПРОЛЕГОМЕНИ

е) Схильність удаватися до знайомих і спрощених фактів для пояснення комплексних і болісних явищ

Прикінцеві міркування

Головні дилеми

Кілька років тому мене запросили відвідати особливий захід на вшанування пам'яті жертв Голокосту в Будинку спікера, розташованому в будівлі британського парламенту у Вестмінстерському палаці. Головним дійством цього заходу була вистава однієї акторки, поставлена за щойно опублікованою книжкою жінки, яка пережила Голокост. Після зворушливої й захопливої вистави серед п'ятдесяти запрошених, зокрема членів палати громад і палати лордів, міністрів та фахівців у суміжних галузях, розгорнулася жвава дискусія. Учасники обговорення висловили чимало позитивних відгуків про виставу, яких вона цілком заслуговувала. А потім представник відомої гуманітарної організації несподівано підвівся й висловив занепокоєння через ідею, яку передавала сама книжка й вистава, назвавши її «небезпечною». Жінкою, яка пережила Голокост, була Зденка Фантлова — дивовижна людина, що брала участь у заході. У книжці «Олов'яний перстень»⁽¹¹⁾ вона проникливо, скромно й дохідливо розповідає про своє життя напередодні Другої світової війни, перебування в щонайменше шести нацистських концтаборах, жахливі події в цих таборах, а також про життя після звільнення. Історія цієї жінки страхотлива й водночас сповнена надії. Як книжка, так і вистава є дивовижним свідченням непокори.

У що майже неможливо повірити й що водночас викликає величезне натхнення — це непохитна позиція Зденки Фантлової стосовно того, щоб не дозволяти собі зануритися в роль жертви. Зденка пише, що коли її забрали в перший концтабір, вона дуже виразно відчула, що має реальний вибір: сприймати себе як жертву, погодитися бути жертвою й діяти як жертва або

оцінювати себе об'єктивно як людину, що потрапила в цю катастрофічну ситуацію, а отже, усе, що вона має зробити, — це вижити. Саме в цю мить Зденка цілком свідомо вирішила не брати на себе ролі жертви. Їй удалося зберегти цю позицію на все життя, протягом усього перебування в таборах, де вона зазнала нестерпної жорстокості, протягом подальшої боротьби за виживання в післявоєнні роки, аж до наших днів. Зденка вирішила зберегти свої цінності та гідність, віру в людей і любов, не дозволивши нацистам зламати свій дух. І їй це вдалося! Усе, що сказала ця жінка під час обговорення, сама участь у цьому заході безсумнівно свідчила про її неймовірно тверду позицію: небажання прийняти ідентичність і роль жертви. Саме непохитна позиція Зденки викликала занепокоєння у представника гуманітарної організації, який назвав цю позицію «небезпечною».

Очевидно, ця сприймана «небезпека» полягала в тому, що рішуча непокора й непохитна стійкість Зденки можуть якось замаскувати й мінімізувати жахливу сутність Голокосту та його наслідків. Занепокоєність викликало те, що непереможний дух цієї жінки виявиться настільки переконливим і матиме такий великий вплив, що це створить абсурдне й помилкове враження, ніби Голокост не завжди мав негативні наслідки. Отже, сприймана небезпека була в тому, що люди подумують, ніби вплив Голокосту залежить від реакції на нього, що призвело б до релятивізації його жахливої сутності. Варто зазначити, що надзвичайна реакція Зденки на невимовні небезпеки й страждання може відрізнитися від типової поведінки тих, хто пережив Голокост. Замість того щоби зламатися й стати людиною, на все життя травмованою видимими й невидимими ранами, ця непідкорена жінка стояла там із високо піднятою головою, сповнена життєвих сил у дев'яносто із чимось років, випромінюючи спокійну стійкість та оптимізм і маючи негасиму жагу до життя. До того ж Зденка виявляла все це без будь-якого відчуття, ніби в її досягненнях є щось надзвичайне. Вона розповідала про своє життя й боротьбу не з претензіями чи

натяками на героїзм, а зі скромністю, властивою звичайній людині.

Гуманітарний фахівець пояснив свою занепокоєність, зауваживши, що позиція Зденки може підірвати освітні кампанії з інформування молодших поколінь про злочини Голокосту, а також завадити закликам до фінансової підтримки у відповідь на інші гуманітарні кризи загалом. Це пояснення має свою логіку. Для забезпечення ефективності кампаній, спрямованих на полегшення скрутного становища людей, які пережили будь-які масові нещастя, потрібно поширювати інформацію про важку долю цих людей і руйнівний характер самого лиха, а не про стійкість тих, хто його пережив. Саме тому такі кампанії неминуче створюють образи розпачливих, уразливих жертв, які потребують негайної допомоги заради самого виживання. Люди на кшталт Зденки не потрапляють до категорії зламаних людей, оскільки не виявляють безпорадності й не пробуджують співчуття, занепокоєння чи прагнення їх захистити. Навпаки, такі люди викликають захоплення, тому багато хто вважає, що вони завдають шкоди головним цілям подібних кампаній, поширюючи погляди, які можуть усе ускладнити.

Цю занепокоєність можна зрозуміти, проте водночас вона створює болісні дилеми й порушує важкі питання з далекосяжними наслідками. З одного боку, натхненний приклад Зденки сам собою має величезне виховне значення, що не можна ігнорувати чи недооцінювати. З іншого боку, треба визнати, що такий приклад не відповідає звичайній системі заходів із залучення людей до того, щоб вони жертвували гроші на допомогу потерпілим від звірств чи інших важких випробувань і гуманітарних катастроф.

Отже, існує справжня дилема через те, який підхід ми (фахівці-практики та гуманітарні працівники) застосовуємо, як позиціонуємо себе стосовно подібних випробувань та їхніх наслідків, а також як пояснюємо таке бачення іншим людям: потерпілим, потенційним жертводавцям, тим, хто співпрацює з

нами, та широкій громадськості. На чому ми зосереджуємо увагу — на сильних чи слабких сторонах потерпілих, на супутніх чинниках і ширшому контексті чи на самих руйнівних діях, на складних аспектах відповідних явищ чи на спрощеному й зрозумілому описі цих явищ, на поясненні причин і наслідків чи на свідченнях того, що людям довелося пережити?

Ці та інші дилеми виникають щоразу, коли ми маємо справу з будь-якими аспектами усунення наслідків важких випробувань, які переживають люди, особливо якщо наша мета — надати допомогу потерпілим. Надзвичайно важливе, вирішальне значення має те, на чому саме ми зосередимо увагу, адже від цього залежить наша подальша позиція та дії. Утім, таке рішення не завжди буває продуктом нашого свідомого *вибору*.

Безперечно, коли ми плануємо свої дії чи розробляємо кампанію, нам потрібно ухвалювати свідомі рішення стосовно вибору цілей, стратегій, методів і засобів, бажаних результатів, ширшого впливу тощо. Однак усі ці міркування залежать від ще одного *вибору*, який має значно глибший характер, є менш помітним і завжди передує будь-якому іншому вибору. Ідеться про *вибір* формулювання, яке визначає, як саме ми тлумачимо (насамперед) ті явища, з якими маємо справу. Від результату цього вибору залежить, як ми розв'язуємо дилеми на кшталт тих, про які йшлося в розповіді про Зденку.

Зрештою, який *вибір* ми маємо стосовно цього *вибору*? Які ширші контексти й чинники впливають на те, як саме ми зрештою «обираємо» вибіркове зосередження уваги на явищах, які спостерігаємо? Якою мірою занепокоєність цього гуманітарного працівника через «небезпечну» позицію Зденки зображає ширшу тенденцію в суспільстві, скажімо прагнення побачити реальні докази страждань, перш ніж надавати гуманітарну допомогу?

Я стверджую, що вибіркове зосередження уваги, від якого залежать припущення, покладені в основу наших зусиль, відбувається непомітно, майже без нашого свідомого втручання.

У ситуаціях, коли люди переживають важкі випробування, панує тенденція, яку зображає висловлена цим гуманітарним працівником занепокоєність. Схоже на те, що ця типова тенденція складається з трьох окремих елементів, які утворюють компакту групу: а) прагнення допомогти тим, хто вижив; б) часткове сприйняття, зосереджене лише на уразливості вцілілих, а отже, в) зосередження уваги суто на безпорадності під час опису їхнього скрутного становища. До того ж, відповідно до наведеного тут аргументу, ця тенденція не є актом свідомого вибору; її визначають інші процеси, що формують базові упередження стосовно цих явищ. Динаміка цих процесів — це і є те, що прагне дослідити ця книжка.

У цьому розділі можна пересвідчитися в тому, що ця проблематична тенденція є продуктом дилеми, про яку ми (не лише фахівці-практики й гуманітарні працівники, а й представники широкої громадськості) майже нічого не знаємо. У своєму прагненні зосереджувати увагу на огидній природі певних порушень прав людини ми схильні зображати потерпілих тільки як «жертв», що зазнали важких, навіть непоправних травм. Однак через такий підхід ми можемо ще більше віктимізувати цих людей, закріпивши за ними цю роль і наділивши їх *ідентичністю жертви* з тривалими руйнівними наслідками. Дилема полягає ось у чому. Якщо натомість ми зосередимо увагу на виживанні та стійкості потерпілих, виникне інша небезпека: мінімізація тяжкості їхніх страждань не дасть змоги надати належну підтримку, якої вони потребують. В останньому випадку існує ще одна небезпека: самі того не бажаючи, ми можемо передавати ідею, що зводить до мінімуму серйозність випробувань і згубну природу порушення прав людини, від якого постраждали ці люди. Ці дилеми цілком реальні, тому їх не можна ігнорувати. Проблема в тому, що здебільшого нам навіть невідомо про їхнє існування. Натомість ми майже автоматично робимо вибір на користь певного підходу під впливом ширшого

дискурсу, замість того щоб спиратися на власні розсудливі міркування.

Отже, перш ніж далі досліджувати реалії та наслідки таких випробувань, украй важливо зазначити, що на додаток до численних труднощів роботи з причинами, сутністю, впливом і підсумками таких згубних ситуацій існує ще одна категорія труднощів, які часто бувають особливо небезпечними, оскільки вони переважно невидимі й непомітні, проте відіграють вирішальну роль у визначенні наряду нашої загальної залученості. Ця категорія труднощів стосується наслідків того, як ми формуємо первинні перцепції явищ, пов'язаних із випробуваннями.

Трагічно, що зазвичай такі ситуації нав'язують нам обмежувальну *поляризацію*, змушуючи робити вибір між одним або іншим кластером перцепцій без розуміння того, що насправді обидві групи містять дійсні важливі елементи. Отже, потрібно розробити належну *концептуальну модель*, яка дасть нам змогу врахувати властиву таким ситуаціям *комплексність*. Ця модель стане продуктом *рефлексивної позиції*, спрямованої на вивчення як концептуалізацій, так і контексту, у якому вони формулюються.

На цьому етапі важливо зазначити, що ці дилеми вивчали (прямо чи опосередковано) в контексті різних академічних і фахових дисциплін, як-от: медіазнавства, комунікації, соціальної психології, управління, соціології, аспектів гуманітаризму (організаційного, політичного, економічного, психологічного та інших), культурології, образотворчого мистецтва тощо, а також у межах кількох тем, як-от: «політика жалю»⁽¹²⁾, «біль інших»⁽¹³⁾, «чужі страждання»⁽¹⁴⁾, «гуманітарна візуальна культура»⁽¹⁵⁾, «гуманітарні комунікації»⁽¹⁶⁾ й таке інше.

Більшість цих тем буде розглянуто в наступних розділах книжки. Цей розділ присвячений конкретному аспекту цих тем, який стосується здебільшого непомітної динаміки формування

пресупозицій стосовно емоційно насичених явищ. Ідеться про епістемологічне бачення.

Епістемологія

Процеси, за допомогою яких людина концептуалізує явища, ґрунтуються на *епістемології*. Не вдаючись у подробиці, що лежать поза межами цієї книжки, досить сказати, що епістемологія допомагає нам зрозуміти, *серед іншого*, як ми здобуємо знання, як формуються концептуалізації того, про що ми дізнаємося, як ці концептуалізації впливають на наш підхід до виконання завдань, а також як ми розуміємо свою роль у цьому. Коротко кажучи, епістемологія — це «філософське дослідження природи, умов та обсягу людських знань»⁽¹⁷⁾. Епістемологія (від грецького *episteme* — «знання») допомагає нам зрозуміти, звідки ми знаємо те, що знаємо, — простіше кажучи, під впливом чого в нас сформувалися ті перцепції, які ми маємо. Це важливо не лише в контексті філософських чи наукових досліджень, а й у повсякденному житті, стосовно всього, із чим ми стикаємося навколо чи «всередині» себе⁽¹⁸⁾.

Випадок зі Зденкою Фантловою доводить, що, маючи справу з явищами людських страждань, особливо тими, які впливають на суспільство загалом, кожен може скотитися на позиції, які спотворюватимуть саму концептуалізацію відповідних явищ. Ця концептуалізація зі свого боку матиме каскадний вплив на подальші дії, як-от формування програм допомоги потерпілим та розроблення проєктів і здійснення заходів із ширшими цілями. Щоби протидіяти цій тенденції до спотворення, потрібно розвинути й підтримувати точне усвідомлення того, як формуються наші концептуалізації (скажімо, те, що позначено вище як *рефлексивна позиція*), а також як вони впливають на нас і на весь процес подальшого планування та дій.

Цей тип усвідомлення доречно позначити терміном «*епістемологічна пильність*»⁽¹⁹⁾. Така пильність передбачає

ретельне вивчення тонкощів усіх процесів, під впливом яких ми формуємо не лише свідомі перцепції, думки й оцінки своїх дій і проєктів, а й насамперед самі концептуалізації явищ, з якими стикаємося. У контексті теми цієї книжки епістемологічна пильність допомагає нам (не лише працівникам у цій галузі, а й широкій громадськості) зрозуміти, як явища, пов'язані з важкими випробуваннями внаслідок вимушеного переміщення, непомітно набувають певної форми, чому ми беззаперечно визнаємо їх і сприймаємо як належне, а також як ці концептуалізації лягають в основу наших припущень, які, безсумнівно, впливають на всю нашу подальшу залученість до певної ситуації чи випробування.

Процеси, які приводять до формування пресупозицій стосовно залученості в будь-який контекст, надзвичайно складні; важливо, що здебільшого їх майже неможливо розпізнати. У будь-якій ситуації кожна людина намагається збагнути найістотніші аспекти явищ, з якими має справу, щоби сформуванати раціональне розуміння, а потім запланувати ефективні способи врегулювання відповідної ситуації. Що саме привертає нашу увагу та як ми сприймаємо ситуацію — це залежить від великої кількості чинників, скажімо, від ширших суспільних наративів, а також від особистих, родинних наративів і наративів, пов'язаних із певними обставинами.

Історія Зденки й гуманітарного працівника красномовно й трагічно ілюструє епістемологічні «мінні поля», які потрібно долати щоразу, коли ми стикаємося з такими емоційно насиченими ситуаціями. Саме тому корисно мати концептуальну модель, яка допоможе відстежувати задіяні епістемологічні процеси — така модель не дозволить нам рухатися в хибному напрямку. Схему «епістемологічного циклу» (рис. 1.1) розроблено саме для того, щоб надати просту (але не спрощену) формулу, яка допоможе нам виявляти епістемологічну пильність, даючи змогу зануритися в складні аспекти таких емоційно насичених ситуацій.

Епістемологічний цикл

«Епістемологічний цикл» нагадує про існування циклічного потоку між здебільшого трьома моментами (сферами) процесу осмислення різних явищ, а згодом і дій, які спираються на здобуте розуміння.

Формування такого бачення залежить від широкого кола чинників, як-от: ситуаційних змінних (наприклад, інших актуальних сучасних подій, а також того, як їх подають і коментують у соціальних групах, до яких ми належимо), політичних й ідеологічних змінних, суспільних дискурсів, особистих чинників (особливостей характеру, життєпису, сильних і слабких сторін тощо) та багато іншого¹¹. Таке первинне епістемологічне бачення відіграє вкрай важливу й визначальну роль. Саме це бачення генерує всі наші початкові концептуалізації явищ, з якими ми маємо справу. На цьому етапі формуються й вкорінюються всі наші припущення й пресупозиції. Перший момент визначає наше засадниче положення, яке позиціонує нас у певний спосіб, даючи змогу висувати одні припущення й відкидати інші.

Отже, перший момент «епістемологічного циклу» визначає обриси й форму другого моменту, тобто конкретний спосіб нашого «позиціонування» стосовно ситуації, яку ми маємо намір розглянути. Терміном «позиціонування» позначається активний вплив початкових концептуалізацій на розташування окремих осіб і більших груп людей у певних епістемологічних позиціях⁽²⁰⁾. Момент «позиціонування» пов'язує початкову концептуалізацію з третім моментом, «дією», адже на основі первинної перцепції (першого моменту) другий момент ставить людину в позицію, де певні варіанти подальших дій можливі, тоді як інші — ні. Якщо перша сфера сіє зерно всіх подальших процесів, то друга являє собою, так би мовити, основний стовбур, з якого виросте решта гілок.

Отже, положення, у якому нас позиціонують початкові концептуалізації, є вирішальним для визначення кола методів і планів, яких ми будемо дотримуватися. Відповідно до цього, наші заходи залежатимуть від попередніх двох моментів. Й останнє: реальний досвід дій на основі перцепцій має так само допомогти нам опрацювати й удосконалити початкову концептуалізацію. Отже, це циклічний процес, звідси й термін «епістемологічний цикл».

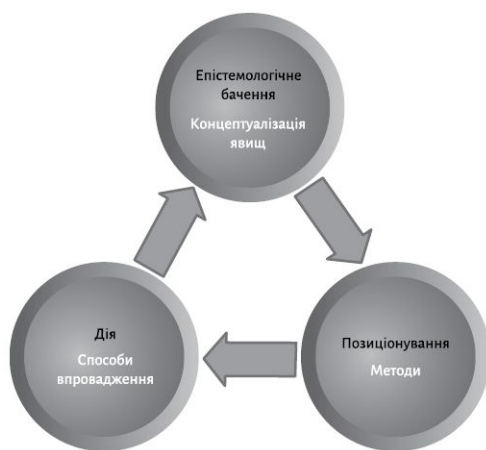

Рисунок 1.1. Епістемологічний цикл

Джерело: Papadopoulos, R. K. (2010). Extending Jungian psychology: Working with survivors of political upheavals. In Heuer, G. (Ed.) *Sacral Revolutions: Cutting Edges in Psychoanalysis and Jungian Analysis* (pp. 192–200). London: Routledge.

Цей цикл не лише дає нам змогу усвідомити важливість початкового епістемологічного формулювання, тобто того, що примушує нас бачити все так, як ми бачимо, а й попереджає про те, що таке формулювання може мати вирішальний вплив, який виходить далеко за межі усвідомленого розуміння. Ґреґорі Бейтсон дуже лаконічно висловив це, сказавши: «Очевидно, що природа “смислу”, патерну, <...> інформації тощо залежить від того, де ми перебуваємо»⁽²¹⁾. Початкове позиціонування визначає не лише нашу первинну концептуалізацію явищ і ситуацій, а й нашу власну роль і навіть власну ідентичність. Усі подальші кроки впливають із цієї первинної позиції.

На практиці цінність епістемологічного циклу полягає в тому, що він нагадує нам: коли на рівні впровадження щось спрацьовує не так, як ми собі уявляли, замість численних спроб виправити те, що ми робимо на рівні дії, украй важливо переглянути й переформулювати початкову концептуалізацію, удосконалити й виправити її, намагаючись зробити якомога більш доречною й придатною для розуміння комплексності, унікальності й цілісності відповідних явищ.

Епістемологічний цикл можна застосовувати до всіх типів знань і процесів, в усіх контекстах і ситуаціях повсякденного життя. Утім, особливо важливо вдумливо застосовувати його в тих випадках, коли ми перебуваємо під впливом великої кількості різноманітних чинників, адже саме в таких ситуаціях схильність формувати поспішні перцепції позначається на нашій епістемологічній пильності й кмітливості.

Цей цикл має схожість з іншими подібними схемами, розробленими для відтворення зрозумілих аналогічних явищ в інших контекстах (як-от «цикл процесу здобуття знань»⁽²²⁾, «процес прийняття інновацій»⁽²³⁾, «інформаційні цикли»⁽²⁴⁾, «культурні цикли»⁽²⁵⁾, «цикл екологічної інформації»⁽²⁶⁾ та «життєвий цикл інформації»⁽²⁷⁾). Перевага схеми епістемологічного циклу в тому, що її розроблено суто з метою усвідомлення тонкощів процесу концептуалізації явищ, пов'язаних із випробуваннями. Епістемологічний цикл, навмисно сформульований у найбільш значущій і спрощеній формі⁽²⁸⁾, містить лише три найістотніші епістемологічні моменти (представлені у вигляді трьох сфер).

Тепер ми можемо пояснити занепокоєність гуманітарного працівника позицією Зденки за допомогою концептуальної моделі епістемологічного циклу. Те, що він назвав її позицію «небезпечною», стає зрозумілим, якщо розглянути цю думку в контексті його первинного упередження, яке, очевидно, мало два аспекти: по-перше, використати Голокост та інші випадки

порушення прав людини з освітньою метою як застереження від можливого повтору; по-друге, знайти доречні приклади для кампаній на підтримку жертв грубих порушень прав людини. Це означає, що такий підхід до позиції Зденки вже був обумовлений третьою сферою, тим, що цей гуманітарний працівник очікував отримати від її історії, щоб максимально підвищити ефективність своїх дій. Отже, щоб показати катастрофічні наслідки Голокосту, він шукав безпорадну й травмовану жертву, яка гостро потребує допомоги.

Позиціонування гуманітарного працівника, міцно закріплене в третій сфері (сфері утилітарної дії), завадило йому сформулювати відкрите епістемологічне бачення, яке дало б можливість осмислити історію життя Зденки в усій комплексності, унікальності й цілісності. Натомість очікувана «користь» від цієї жінки закріпила його епістемологічне позиціонування. Цей гуманітарний працівник знайшов у Зденці лише людину, яка не відповідала очікуваній формулі, що була в нього на думці. Саме тому його збентежила позиція не-жертви, яку займала Зденка, через що він назвав цю позицію «небезпечною».

Така стереотипна концептуалізація складається принаймні з трьох незалежних, але взаємозв'язаних складників. Перший складник — це однозначне й обґрунтоване припущення: безсумнівно, Голокост був огидною подією, яка цілком заслуговує осуду. Другий складник — це припущення стосовно того, що кожен, хто пережив переслідування під час Голокосту, відчув на собі його згубну дію й має отримати достатню допомогу. Це припущення має чимало складних аспектів і обговорюватиметься далі. Коротко кажучи, якби це припущення було абсолютно правильним, як узагалі можна було б зрозуміти здатність Зденки відмовитися від ідентичності жертви? Відповідно до третього припущення, потерпілі від Голокосту потребують допомоги, розрахованої на травмованих людей, не здатних вижити без нашої допомоги. Це припущення не лише сумнівне, а й небезпечне.

Кластер цих взаємозв'язаних припущень утворює загальноприйнятту формулу, яку застосовують гуманітарні організації. Однак вона не витримує ретельного епістемологічного аналізу. Той факт, що ця формула й далі існує та охоплює всю систему наших підходів до боротьби з явищами суспільних страждань, свідчить про те, що в певному розумінні вона виявилася корисною. Під впливом величезної кількості емоційних та інших чинників, що діють на нас у часи важких випробувань, ми охоче знаходимо втіху в розумінні, якого на перший погляд легко досягти, хоч би якою виявилася зрештою його точність чи достовірність.

Епістемологічна строгість цієї спрощеної формули приноситься в жертву на вівтар її сприйманих утилітарних результатів. Однак, як ми вже бачили, брак такої строгості завдає шкоди не лише нашій епістемології, а й людям, про яких іде мова. Зрештою, ми можемо стверджувати, що небезпечна не позиція Зденки, а саме ця спрощена формула!

Бейтсон недвозначно висловлює роздратування через такі надто спрощені формулювання незалежно від їхньої передбачуваної користі:

Я не відчуваю особливої прихильності до аргументів стосовно світових «потреб». Я не довіряю заявам прикладних учених про те, що їхня робота корисна й потрібна. Підозрюю, що їхнє нетерпляче прагнення до дії, їхня готовність негайно взятися за справу — це не лише прояв нетерпіння або суто авантюрних амбіцій. На мою думку, це приховує їхню глибоку епістемологічну паніку⁽²⁹⁾.

Недвозначний заклик Бейтсона до прикладних учених — не використовувати «невідкладні проблеми» для виправдання поспішних дій, спрямованих на те, щоби «зробити хоч щось» заради виправлення критичної ситуації, оминувши процес належного епістемологічного аналізу того, що відбувається. Він стверджує, що такі нерозсудливі дії вчених обумовлені, по суті, відчайдушною «епістемологічною панікою», тобто стурбованістю через те, що вони неспроможні повністю збагнути всю

комплексність ситуації. Прикра нездатність здобути чітке розуміння складних аспектів важких обставин — це і є те, що Бейтсон позначає терміном «епістемологічна паніка». Саме така паніка примушує людей удаватися до надмірно спрощених концептуалізацій. Це означає, що насправді такі неповноцінні форми концептуалізації є проявом того, що можна назвати *імпульсивною концептуалізацією*, яка спричиняє *епістемологічне відреагування*. Цілком логічно, що *епістемологічна паніка* призводить до *імпульсивної концептуалізації*, а потім — до *епістемологічного відреагування*. Обидва ці явища виникають щоразу, коли немає можливості обміркувати й проаналізувати комплексність, унікальність і цілісність складної ситуації. Це змушує людину вдаватися до будь-яких форм концептуалізації, яким нібито властива прийнятна зв'язність і які вважаються корисними.

На що потрібно звернути особливу увагу, то це на те, що в таких ситуаціях ми (не лише працівники в цій галузі, а й представники широкої громадськості) не відчуваємо, що наша епістемологічна проникливість послаблюється. Навпаки, зазвичай ми переконані в тому, що добре розуміємо ситуацію, до того ж — що це правильне (якщо не *єдино* правильне) розуміння. Така переконаність ґрунтується на передбачуваній та очікуваній утилітарній функції третьої сфери (епістемологічного циклу), тобто на успішному подоланні всіх негативних наслідків випробувань. Якщо нам не властива епістемологічна пильність, такі емоційно насичені ситуації можуть непомітно вводити нас в оману, спотворюючи початкову концептуалізацію відповідних явищ. Як свідчить приклад Зденки, це призводить до порушення послідовності епістемологічного циклу.

Опрацювання в умовах заплутаної й зрозумілої комплексності

На індивідуальному та особливо на колективному рівні будь-яка форма суворих випробувань утворює великий кластер явищ, які

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ